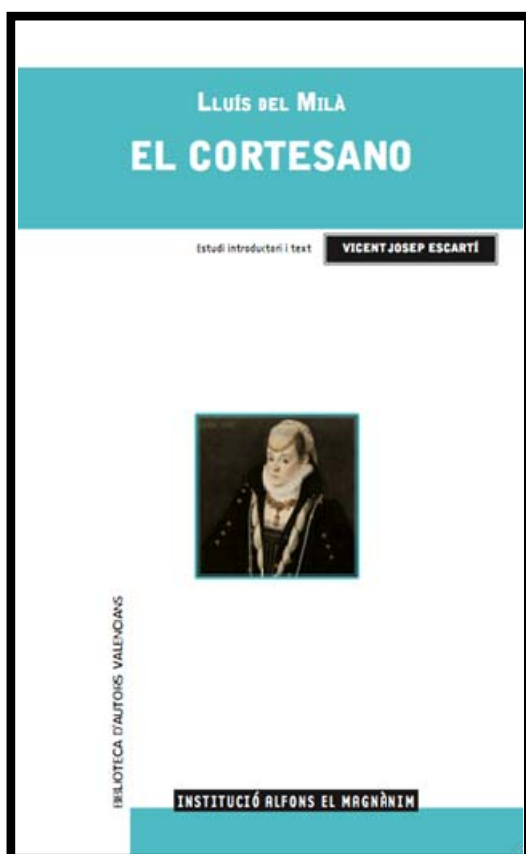

Milà, Lluís del. Estudi introductor i text a cura de Vicent J. Escartí. *El cortesano*. “Biblioteca d’Autors Valencians”, 35. València: Institució Alfons el Magnànim 2010. 464 pp. ISBN: 978-84-7822-585-9.

Reviewed by Antoni Ferrando i Francès
Universitat de València

L’obra literària i musical del cavaller valencià Lluís del Milà, malgrat la seua brevetat, sempre ha suscitat un considerable interès, i no solament entre els estudiosos i erudits locals. De fet, només són tres els textos impresos que ens n’han pervingut: *El libro de motes de damas y caballeros* (1535), *El maestro* (1536) i *El cortesano* (1561). Però tots tres han estat reeditats en repetides ocasions en les darreres dècades. El primer, un brevíssim *divertimento* literari, s’imprimia a Barcelona en edició facsímil el 1951, amb un pròleg de Justo García Morales i, al marge d’alguna edició xerocopiada (València, 1982), només recentment ha estat objecte d’una rigorosa edició crítica, a cura d’Isabel Vega Vázquez (Santiago de Compostela, 2006). *El maestro* –un llibre de música que ja va ser famós a l’Europa de segle XVI– va estar editat a la ciutat de Milà per Ruggero Chiesa el 1974, i fa ben poc Gerardo Arriaga i Francisco Roa el tornaven a traure a la llum, facsimilament i

amb un estudi introductor (Madrid, 2008). Finalment, d’*El cortesano*, que inaugurarà les reedicions contemporànies d’obres de Lluís del Milà, ja se’n va fer una edició completa el 1874, a Madrid, amb un breu pròleg de F. del V. i J. S. R., bo i adjuntant-hi una edició del *Libro de motes*.

El cortesano, en concret, ja havia cridat l’atenció d’estudiosos de la cultura com el marquès de Cruïlles, Manuel Sanchis Guarner o Joan Fuster. Tots ells havien hagut de recórrer bé a l’edició de 1561, quasi introbable en les biblioteques especialitzades, o bé a la del 1874, que presenta alteracions gràfiques i no poques distraccions textuals. No és sobrer recordar ací que, encara que escrit majoritàriament en castellà, *El cortesano* també presenta seccions en català, italià, portugués i llatí. Aquest multilingüisme n’havia afavorit les aproximacions parcials, de manera que els estudiosos de l’obra se

solien centrar bé en la presència de la literatura en castellà, bé en el tractament sociolingüístic del català. El 2001, Vicent Josep Escartí publicava una vegada més *El cortesano*, però en aquesta ocasió el facsímil era acompanyat d'una acurada edició filològica, realitzada pel mateix editor, i era precedit de dos estudis introductoris, un d'Escartí i l'altre d'Antoni Tordera. Amb aquesta iniciativa es pretenia superar els plantejaments sectorials anteriors i Escartí, concretament, donava a conèixer les seues descoberts biogràfiques sobre Lluís del Milà, des de la seua formació clerical fins a la data de la seua mort, ignorada fins llavors. D'aquesta edició s'ha pogut beneficiar historiadors com Rosa Ríos Lloret i Ernest Belenguer, que han reivindicat el valor històric del text de Milà, en considerar-lo com una de les millors expressions de l'ambient cultural de la València de l'època de la reina Germana de Foix i del duc de Calàbria (1523-51). Exhaurida l'edició de 2001, era inajornable fer-ne una de nova, que no es limités a reproduir l'anterior, sinó que es beneficiés de les investigacions i de la tasca de revisió textual d'un editor competent com Escartí, que no debades reuneix la doble condició d'historiador i de filòleg. Aquesta és l'edició que el lector té ara a les mans, que es singularitza, a més a més, per la voluntat compartida de l'editor i de l'entitat editora, la Institució Alfons el Magnànim, de la Diputació de València, de donar a conèixer a un públic ampli una de les obres més representatives del Renaixement valencià. A tal efecte i d'acord amb els criteris de la col·lecció "Biblioteca d'Autors Valencians", no sols s'ha optat per la regularització i l'adaptació de les grafies originals del text a les convencions de la llengua actual, sinó que s'ha actualitzat i ampliat l'estudi introductor (11-56), fins al punt de presentar-nos una visió global de la biografia i l'obra de Milà, acompanyada d'un útil glossari final (459-64).

Escartí comença el seu estudi introductor, que intitula "Lluís del Milà, exponent de la València virregnal", analitzant la influència de la cultura italiana sobre els lletraferits cortesans valencians. Una influència que es veié afavorida pel matrimoni de l'infant Ferran d'Aragó, duc de Calàbria, de procedència italiana, amb Germana de Foix, virreina de València, i per l'impacte particular que hi exercia *Il cortigiano* de Castiglione, el model de Lluís del Milà, l'obra que llavors marcava les pautes de comportament de la noblesa a quasi tota l'Europa del Renaixement. Per això Escartí afirma que "la cort valenciana dels ducs de Calàbria, durant els seus anys d'esplendor, elaborà en bona mesura la imatge més perfecta possible de les formes de vida nobiliàries pròpies dels bons cortesans. Però no tan sols dels que podien figurar-se els valencians del moment, sinó d'aquells que, a Urbino, havia dissenyat de manera programàtica Baldassare Castiglione" (14). Tot seguit, Escartí ens presenta un bon retrat de Lluís del Milà, un dels cavallers que freqüentaven el palau del Real de València, com a paradigma del cortesà ideal. En aquest apartat (27-35), l'estudi valencià conjumina les dades que ha pogut extraure dels arxius valencians sobre aquell membre de la família dels senyors de Massalavés, i parent dels poderosos Borja, amb les indicacions biogràfiques que el mateix Milà aporta en la seua obra. Gràcies a aquest treball de recerca arxivística, avui sabem, per exemple, que Lluís el Milà

difícilment hauria pogut corregir *El cortesano* en passar a les premses (1561), ja que havia mort dos anys abans a Alzira, si no és que, com apunta el mateix Escartí, Milà hagués deixat enllestida l'edició abans de traslladar-se a la Ribera, fugint de la pesta que assotava València aquells anys i de la qual no va poder escapar en vida. En un tercer apartat, Escartí analitza el programa ideològic de Milà a través de la seua obra completa, és a dir, no sols d'*El cortesano*, que és considerada com la millor expressió literària de Milà, sinó també del *Libro de motes de damas y caballeros* i del *Maestro* (35-47). Totes tres obres són presentades com a components bàsics d'una “mena d'itinerari educatiu per a la noblesa del seu temps, la noblesa que havia d'adaptar-se a la nova ideologia cortesana i *imperial* que naixia a recer i empar del cèsar Carles” (35). Divertiments lingüístics en castellà, cançons italianitzants i festes palacials aprofitaven així a Lluís del Milà per a mostrar com s'havien d'entretenir els cortesans, de manera que a *El cortesano* no només “trobem “aquella voluntat didàctica que hem descobert en les obres anteriors, sinó que ara, la *cort* la podem veure *en acció*” (41). Una nota sobre els criteris d'edició (48) i una bibliografia quasi exhaustiva (49-56) clouen aquest interessant estudi introductori.

La vida real d'aquella cort, en què pul lulen personatges ben coneguts en la vida literària de l'època, com Joan Ferrandis d'Herèdia, Lluís Vich o Francesc de Fenollet, és la que ens retrata Milà i la que ens comenta Escartí en el seu estudi introductori. Ben mirat, *El cortesano* és una bona crònica de la vida ociosa però literàriament productiva d'aquella cort renaixentista, en què els nobles es divertien amb balls i cants, probablement insensibles a la repressió política contra els agermanats vençuts i a l'inquietant problema morisc. Hauríem desitjat una major atenció als aspectes sociològics i sociolingüístics d'una obra, que documenta, amb la distribució dels usos lingüístics, els inicis del procés de substitució lingüística de la noblesa valenciana i, amb la castellanització dels noms i cognoms dels cortesans dels ducs de Calàbria, una decidida voluntat transculturitzadora. Per a donya Germana, i també per als nobles que l'envoltaven, el valencià només servia per a expansions festives i només podia ser objecte de commiseració. En una ocasió, la reina Germana comentà que “dixo doña Hierónima, mujer de Juan Fernández: –Quin predicador de butles falses és mon marit! [...] La reina rio mucho y dixo: –Donya Hierónima, siempre querría que hablásedes en valenciano, que en vuestra boca es gracioso”. Si jutgem pels usos lingüístics a l'obra, no ens serà difícil deduir que el castellà i el català conviuen, però diglòssicament i asimètricament, a la cort virregnal, que els nobles castellanitzaven, que algunes dones de la noblesa eren més refractàries al canvi lingüístic que no els seus marits i que els criats no castellans podien, en contextos d'esplai, adreçar-se en la seua llengua als virreis i als nobles. *El cortesano* és tan fidel a retratar aquell ambient que no s'està de posar de manifest una situació de veritable conflicte lingüístic, com quan escriu: “Dixo la señora doña Juana Pallás: –Senyora donya Violante, amagau lo valencià, que castellans van per la terra que, per burlar de nostra llengua, nos furten paraules y porten-les a Castilla per fer farses amb ella, que mones són de València, parlant ab reverència” (366). Cal advertir, però, que la castellanització no sols provenia de la cort

virregnal, sinó també dels palaus dels grans nobles del regne de València. Nicolau Espinosa, a la *Segunda parte del Orlando* (Saragossa, 1555) ja es complaïa a remarcar, en relació amb la llengua autòctona, que els poetes assidus del cercle cortesà de Francesc Gilabert de Centelles, tercer comte d'Oliva, i “muchos otros”, pel “bien común” d’“entrambas Españas”, “la barbárica lengua, fiera y dura, / de nuestro dulce sitio han desterrado”. I això mateix és el que es dedueix també de les preferències lingüístiques dels versos recollits per Lluís de Milà. El comportament sociolingüístic del col·lectiu retratat a *El cortesano* adquireix una veritable rellevància històrica quan el comparem amb el que reflecteixen altres dues obres valencianes també de dimensió col·lectiva, però de diferent adscripció social: una de coetània, la titulada *Obres en laor de la puríssima e immaculada concepció de la única Mare de Déu* (1532), en què quasi tots els concursants a la justa poètica mariana, d'extracció burgesa, s'expressen en català, i una altra uns setanta anys anterior, el *Parlament en casa de Berenguer Mercader*, de Joan Roís de Corella, en què els seus integrants, tots nobles, s'expressen exclusivament en la “valenciana prosa” més bella. Ara bé, l'estudi d'Escartí ens ofereix unes pàgines inèdites d'un ambient i d'uns personatges que fins ara havien merescut una atenció escassa en la nostra història literària i cultural.

L'edició d'*El cortesano* ocupa la major part del nostre llibre (59-457). La tasca de fixació i l'articulació textual no era fàcil, per tal com, a més de l'alternança de llengües, l'editor havia d'abordar la presentació formal dels diversos gèneres que hi apareixen, que van des de la narrativa al teatre, passant per la poesia amorosa, la narrativa en vers o les citacions d'origen probablement homiliètic. Cal dir que Escartí hi ha reeixit ben satisfactòriament quant a la fixació i l'articulació textual. Els textos han estat editats amb tot el rigor exigible i han estat disposats d'una forma adequada a la tipologia de cada fragment o secció. Ara bé, hi trobem a faltar una anotació crítica, només subsanada en part per les riques informacions de l'estudi introductor i pel glossari final. Limitant-nos a la dimensió purament lexicogràfica d'*El cortesano*, constatem que Milà utilitza nombrosos mots del castellà de l'època (*altiloco*, *pañizuelo*, *ruchicler*, *zuiño*, etc.), alguns dels quals estrangerismes, i del català de València (*almangrentar*, *embojar*, *espalmar*, *picarassa*, *tavà*, *terrèr*, *xapeu*, etc.) i no poques castellanitzacions del català de València (*aventaje*, *cudolete*, *encensero*, *escodilla*, *jazmil*, *mielrosate*, *negado*, *novicholero*, *risada*, etc.), que mereixerien una atenció. Una tasca que l'editor hauria pogut fer, però que no ha fet perquè no s'ajusta a les característiques de la col·lecció i s'ha limitat a assenyalar els valencianismes. Ara bé, aquestes mancances han de ser un esperó perquè algú –i ningú millor situat que Escartí– es propose de reunir tota l'obra de Milà i de fer-ne una edició crítica anotada tant en els aspectes textual i lingüístic com en el cultural.

En tot cas, aquesta edició d'*El cortesano* posa de manifest que un text com el de Milà no podia restar més temps en l'àmbit de les reproduccions facsimilars ni de les edicions a penes accessibles. Avui la podem llegir amb una perspectiva arqueològica o erudita, certament ben lícita, però també podem fer-ho deixant-nos endur per la fascinació d'aquella cort valenciana que, en el seu mateix artificiós esplendor,

preludiava la fi de la centralitat cultural de València al si de la Corona d'Aragó. La nova geopolítica començava a girar cap a l'Atlàntic. Però València, a mitjan segle XVI, encara s'emmirallava en Itàlia –tal com es percep a *El cortesano*– i mirava el passat més que no pas el futur. Comptat i debatut, un text com *El cortesano* és prou més que un *divertimento* cortesà: és la crònica d'un moment històric, no suficientment valorada fins ara. De segur que l'edició d'Escartí servirà per a fer-se una idea més exacta d'una situació cultural relativament brillant, que, entre altres manifestacions, ens deixà l'admirable monestir de Sant Miquel dels Reis, la gran obra arquitectònica del duc de Calàbria, destinat a panteó virregnal. Aquest és el gran mèrit de la nova edició d'*El cortesano*, que probablement suscitarà noves lectures d'un text que ha estat presentat amb raó com un extens diàleg renaixentista o com una narració idealitzada de la vida cortesana al si de Palau del Real de València durant l'època virregnal dels ducs de Calàbria.